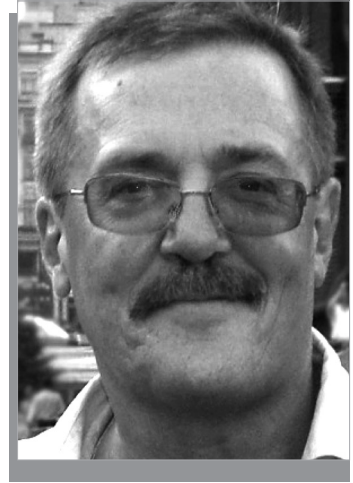

І. В. ТИМОШЕНКОВ

доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри економічної теорії
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
ivtimoshenkov@gmail.com

**УЗАГАЛЬНЮЮЧІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
СТАНУ І РЕЗУЛЬТАТІВ ДІЇ
ІНСТИТУТІВ СУСПІЛЬСТВА**

Наведено головні критерії оцінок стану і результатів дії інститутів суспільства. Визначено зміст понять «дієвість» і «якість інститутів» і доведено доцільність їх використання як узагальнюючих характеристик інституційної системи.

Ключові слова: дієвість інститутів, інститути, інституційна система, формальні інститути, неформальні інститути, якість інститутів.

JEL Classification: B15, B25, B41, B52.

Постановка проблеми. Дослідження існуючих в Україні інститутів потребує обґрунтування того змісту, який вкладається в поняття «якість інститутів суспільства» і «якісний інститут суспільства», тобто на подальше уточнення тих загальних характеристик інститутів, що надають їм характеру діючих стимулів розвитку і вдосконалення суспільної системи.

Інститути являють собою певні «правила гри» у суспільстві, або створені людьми своєрідні обмежувальні рамки, які не тільки організують взаємовідносини між людьми і задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії в суспільстві, але, до того ж, в одних випадках можуть налаштувати суспільство на консервацію існуючих порядків (навіть найнеефективних і найнесправедливих), а в інших створюватимуть умови для зміни цих порядків (включаючи впровадження найрадикальніших системних змін). Через свою динаміку інститути визначають загальні напрями розвитку суспільства

і надають цим напрямам конкретної якості — еволюційної чи революційної, прогресивної чи реакційної, продуктивної чи перерозподільної. І таким чином інститути можуть бути визначені як своєрідний ключ до розуміння історичних змін у суспільстві [1, с. 17–18; 2, с. 429].

Що ж саме визначає характер дії інститутів і ті конкретні розбіжності, які пов'язані з напрямками й особливостями їхньої реалізації?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обґрунтовуючи відповіді на ці питання, слід, перш за все, наголосити на тому, що серед дослідників інститутів до цих пір немає згоди стосовно того, який зміст має поняття «якісних інститутів» і за якими критеріями треба визначати відносні характеристики динаміки їхньої якості — покращення, чи, навпаки, погіршення стану тих норм і правил, що діють у суспільстві. Найбільш типові і поширені міркування стосовно якості інститутів мають оцінювальний, нормативний характер.

Загальна логіка міркувань є тут дуже простою: якщо результати (наслідки) існування інститутів є добрими (економічно, соціально, морально, ідеологічно і т. п. бажаними і схвалюються), то й самі інститути є якісними, а, якщо, навпаки, наслідки дії інститутів є поганими, то, відповідно, й самі інститути є неякісними. Наприклад, А. В. Мішура наступним чином характеризує неякісні інститути: «Тонитва за рентою» є характерною для економіки з нестійкими інститутами і слабкими правами власності, причому непродуктивна поведінка... може виникати абсолютно в будь-яких сферах» [3, с. 86]. Але що саме зумовлює таку логіку й динаміку, на жаль, так і залишається незрозумілим. Це притаманно і багатьом іншим роботам [4; 5]. Додаткову складність коректного визначення змісту поняття «якості інститутів» зумовлює також те, що воно є вельми поширеним у звичайній повсякденній лексиці, в контексті якої за своїм змістом воно прирівнюється до широкого кола інших визначень, що мають однозначно позитивну конотацію (міцність, стійкість, досконалість, сталість тощо).

Формулювання цілей. На нашу думку, ця проблема може бути досить коректно розв'язана, якщо розмежувати три найбільш суттєвих характеристики дії інститутів, які тісно пов'язані між собою, втім, не є синонімами, а саме оцінки:

- якості власне інститутів;
- результативності і наслідків функціонування інститутів;
- ефективності процесів проектування і впровадження інститутів.

Якщо ці характеристики рознести, то, вважаємо, більшість проблем як у теоретичному тлумаченні якості інститутів, так і у практичному проектуванні інституційних змін, спрямованих на покращення якості інститутів, може бути визначена досить коректно і переконливо.

Виклад основного матеріалу. В основі розмежування цих понять лежить відмінність таких узагальнюючих характеристик інститутів, як їх якість і дієвість.

Дієвість є вихідною характеристикою інститутів як регуляторів поведінки акторів у системі суспільства. Вона визначає і показує, наскільки міцною є сила впливу того чи іншого інституту на поведінку акторів, і передбачає широкий діапазон значень від абсолютної недієвості (норма декларується та/або закріплена в певному нормативному акті, проте насправді не впливає на поведінку акторів) до абсолютної дієвості (будучи загальноновизнаною серед усіх акторів неформальним стандартом поведінки та/або закріпленою у відповідному нормативному акті, норма повністю виключає будь-які інші моделі поведінки, крім тих, які вона задає). Визначальними ознаками поняття «дієвість інститутів» є його позитивність, абсолютність і нейтральність. Воно описує лише реальний стан інститутів у координатах «діє — не діє» без будь-яких порівнянь і відносних характеристик, і не містить у собі жодних оцінок результатів і наслідків дії інститутів.

На відміну від дієвості поняття «якість інститутів» є нормативним і відносним, визначається не нейтральними вимірами, а якісними, ціннісними характеристиками дії інститутів і наслідками їхнього впливу на стан суспільства, динаміку і напрями його розвитку. Воно відбиває пануючі в суспільстві уявлення про цілі, завдання і напрями суспільного розвитку, віддзеркалює усталені в соціумі оцінки і стереотипи громадської думки стосовно соціальної справедливості системи забезпечення доступу членів суспільства до ресурсів суспільного виробництва, участі в розпорядженні цими ресурсами і розподілі його результатів.

Оскільки економічні інтереси акторів значною мірою не тільки не збігаються, а суперечать один одному, звідси виникає суперечливість ставлення акторів до суспільної системи взагалі і якості її інститутів, зокрема.

Оцінюючи інститути, актори зіставляють власні вигоди від дії інститутів з тими витратами, які вони змушені нести внаслідок існування інститутів — і в тих випадках, коли вони дотримуються вимог інститутів (витрати використання норм), і тоді, коли вони ухиляються від цих вимог (витрати ухилення від норм).

Іншими словами, якісні характеристики інститутів визначаються акторами, виходячи з їх суб'єктивних оцінок того, наскільки зміст інститутів відповідає або суперечить їхнім уявленням про можливість максимізації власних функцій корисності, сприяє чи обмежує їхній доступ до ресурсів суспільства, підсилює чи знижує їхні можливості у розподілі цих ресурсів і привласненні результатів їхнього використання.

Близьким за своїм змістом до поняття дієвості інститутів є поняття інфорсменту (enforcement) — одне з ключових понять нової інституційної економіки (НІЕ), яке у вітчизняній літературі тлумачиться в досить широкому діапазоні значень: «Термін “enforcement” у вітчизняній науковій літературі перекладається по-різному: примусове застосування (права, закону); правозастосування; примусове забезпечення дотримання; примушування до виконання; примушування до дотримання, забезпечення завдяки правовій санкції; гарантії дотримання; гарантія прав; захист; механізми, що забезпечують виконання правил, способи забезпечення дієвості; контроль за дотриманням (правил, норм, контрактів), а іноді й просто — інфорсмент» [6, с. 28].

Розмежуючи і зіставляючи між собою різні трактування поняття «інфорсмент», В. Л. Тамбовцев слушно вказує на те, що головним у цьому понятті є саме примушування до виконання, і підкреслює: «Здавалося б, легше перекласти цей термін як «виконання (норми, закону, правила...)», проте такий переклад містив би двозначність: адже правило може здійснюватися, зокрема тому, що це вигідно економічному агенту, тобто без будь-якого зовнішнього примушування» [7, с. 6].

Поділяючи таку точку зору, можна підсумувати: інфорсмент як примушування до дотримання норм є лише одним із напрямів або умов забезпечення дієвості норм, крім якого існують й інші напрями, які потребують розгляду та аналізу.

Дієвість інститутів визначається наявністю в них низки пов'язаних між собою атрибутів, що надають їм характеру діючих норм і правил — таких, що:

- дійсно використовуються;
- за дотриманням яких здійснюється моніторинг;
- які захищені відповідними механізмами.

І на основі яких встановлюється:

- хто має право приймати рішення у розв'язанні конкретних проблем (на конкретному рівні соціальної організації, у конкретній проблемній галузі тощо);
- які дії дозволені або обмежені чи заборонені (містять у собі приписи, які забороняють, дозволяють або вимагають певних дій чи рішень);
- які загальні правила будуть використовуватися і яким процедурам необхідно слідувати;
- який вигравш отримують індивіди залежно від своїх дій [6, с. 8–9].

Дієвість інститутів зумовлюється цілісністю їхньої структури, яка в загальному вигляді повинна містити сукупність таких елементів, що складають повну (стандартизовану) логічну структуру інституту [8; 9, с. 32–36; 10; 11, с. 18–30]:

- зміст;
- умови застосування;

- адресат;
- характер;
- перелік санкцій;
- гарант.

Наявність у новоінституційному тлумаченні інститутів двох останніх елементів (переліку санкцій і гаранта) доповнює перелік тих характеристик категорії «норма», що прийнято визначати в логіці [8], і має на увазі таке тлумачення цих елементів.

Змістом будь-якої норми завжди є дія, яку за тих чи інших умов індивід:

- повинен здійснити;
- може здійснити;
- не має здійснювати.

Умови застосування — це та ситуація, що зазначена в нормі, і з настанням якої має бути здійснена або припустима та дія, що передбачена цією нормою.

Адресат (суб'єкт) — окрема особа (індивід) або група осіб (індивідів), яким адресована норма.

Характер норм визначається специфікою спрямованості їхньої дії; виходячи з чого можна визначити три основні типи норм:

- зобов'язуючі (примушують виконувати певні дії);
- дозвільні (дозволяють виконувати певні дії);
- заборонні (забороняють виконувати певні дії).

Перелік санкцій — це певний комплекс практичних дій, які вживаються стосовно суб'єкта норми чи правила з боку гаранта цієї норми чи правила у тому випадку, коли гарант знайшов у діях суб'єкта відхилення від тих вимог, які йому приписуються змістом цієї норми чи правила.

Гарант норми — окрема особа (індивід) або група осіб (індивідів), які застосовують санкції до адресатів (суб'єктів) норми чи правила у тих випадках, коли дії адресатів (суб'єктів) відхиляються або вступають у суперечність із змістом вимог, які задаються цією нормою чи правилом [9, с. 32–36; 11, с. 18–30].

Наявність сукупності цих характеристик виступає вихідною умовою забезпечення дієвості будь-якого інституту, оскільки, якщо в структурі інституту дійсно є присутніми всі визначені елементи, то цим зумовлюється його спроможність відігравати роль як реально діючих рамок (що обмежують поведінку акторів), так і стимулів (які сприяють формуванню та реалізації певних моделей поведінки), що врешті і надає поведінці економічних акторів суспільної системи передбачуваного характеру.

І, навпаки, якщо хоч один із елементів цього комплексу є відсутнім, то це, у кращому випадку, зумовить вкрай низьку ефективність дії інституту, а у гіршому (що трапляється набагато частіше) зробить інститут недіючим взагалі — тобто зумовить ситуацію, у якій певний інститут хоча формально

нібито й існує (є «прописаним» у певному законі чи якомусь іншому нормативному акті), насправді — реально є недієвим, оскільки його вимоги не виконуються.

Врешті, ми підходимо до визначення такої характеристики інститутів суспільства, як їхня якість. З точки зору економічного підходу всі норми права можуть бути віднесені до економічно ефективних і економічно неефективних. Економічно ефективними визнаються ті, що сприяють оптимізації використання ресурсів суспільства і створюють умови для продуктивної господарчої діяльності, неефективними — ті, що, навпаки, погіршують можливості оптимізації використання ресурсів суспільства і створюють умови для непродуктивної, перерозподільної діяльності окремих носіїв інтересів, відображають не суспільні інтереси розвитку національної економіки, а приватні інтереси майбутніх споживачів ренти в системі державної влади. Звідси, якісними інститутами необхідно визначити ті, що створюють найкращі умови для продуктивного розвитку суспільства і забезпечують оптимальне з точки зору всього суспільства використання факторів і результатів суспільного виробництва.

Висновки. Таким чином, визначимо головні висновки:

- виконання інститутами ролі регуляторів соціальних відносин визначається їх головною характеристикою — дієвістю;
- необхідною основою забезпечення дієвості інститутів є досконалість (повнота) їхньої структури, що передбачає наявність таких структурних елементів, як зміст, умови застосування, адресат, характер, перелік санкцій, гарант;
- за своїм змістом оцінка дієвості інститутів є оцінкою сили їхнього впливу на поведінку економічних акторів суспільства і не передбачає таких нормативних аспектів, як моральна допустимість і прийнятність, соціальна справедливість тощо;
- це аж ніяк не заперечує необхідності і значущості зазначених нормативних оцінок, однак ці нормативні оцінки повинні бути відмежовані від оцінок «технічної» ефективності функціонування інститутів і мають бути визначені в контексті двох інших напрямів дослідження інститутів, якими є оцінка результативності і наслідків функціонування інститутів, а також оцінка ефективності процесів проектування і впровадження інститутів.

Дієві інститути не завжди і зовсім необов'язково можуть бути якісними — ефективними. Більш того, за підтримки дії певних інтересів у суспільстві може досить довго відтворюватися неефективна система інститутів, яка суперечить прогресу суспільства. Але, якщо мова йде про якісні — ефективні інститути, то вони обов'язково повинні мати всі ознаки дієвих інститутів і без дотримання цієї відправної умови не зможуть виконувати роль стимулюючих факторів розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Дуглас Норт ; пер. с англ. А. Н. Нестеренко ; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. – М. : Фонд экон. кн. «НАЧАЛА», 1997. – 180 с.
2. Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Дуглас Норт, Джон Уоллис, Барри Вайнгаст ; пер. с англ. Д. Узланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой ; предисл. Д. Раскова. – М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2011. – 479 с.
3. Мишура А. В. Ресурсозависимость и качество институтов в регионах России / А. В. Мишура // Журн. Новой эконом. ассоциации. – 2010. – № 6. – С. 82–96.
4. McMeekin R. W. Incentives to Improve Education. A New Perspective / Robert W. McMeekin. – Cheltenham, UK ; Northampton, MA, US : Edward Elgar Publishing, 2003. – XIII, 200 p.
5. McNaughton R. B. Transaction cost analysis and the methodology of foreign-market entry-mode studies / R. B. McNaughton // Environment and Planning. – 1999. – Vol. 31. – P. 575–596.
6. Фуруботн Э. Г. Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории / Э. Г. Фуруботн, Р. Рихтер / пер. с англ. ; под ред. В. С. Каткало, Н. П. Дроздовой. – СПб. : Издат. дом Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2005. – XXXIV, 702 с.
7. Познер. Р. Экономический анализ права: в 2 т. Т.1 / Р. Познер : пер. с англ. ; под ред. В. Л. Тамбовцева. – СПб. : Эконом. школа, 2004. – 544 с.
8. Ивин А. А. Логика норм / А. А. Ивин. – М. : МГУ, 1973. – 346 с.
9. Тамбовцев В. Л. Основы институционального проектирования / В. Л. Тамбовцев. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 144 с.
10. Тамбовцев В. Л. Право и экономическая теория / В. Л. Тамбовцев. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 224 с.
11. Тамбовцев В. Л. Теории институциональных изменений / В. Л. Тамбовцев. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 154 с.

REFERENCES

1. Nort D. Ynstytuti, ynstytutsyonalnii yzmenenya y funktsyonyrovanye ekonomyky / Duhlas Nort ; per. s anhl. A. N. Nesterenko ; predysl. y nauch. red. B. Z. Mylnera. – M. : Fond ekon. kn. «NACHALA», 1997. – 180 s.
2. Nort D. Nasylye y sotsyalnie poriadky. Kontseptualnii ramky dlia ynterpretatsyy pysmennoi ystoryy chelovechestva / Duhlas Nort, Dzhon Uolllys, Barry Vainhast ; per. s anhl. D. Uzlanera, M. Markova, D. Raskova, A. Raskovoi ; predysl. D. Raskova. – M. : Yzd-vo Yn-ta Haidara, 2011. – 479 s.
3. Myshura A. V. Resursozavysymost y kachestvo ynstytutov v rehyonakh Rossyy / A. V. Myshura // Zhurnal Novoi ekonomycheskoï assotsyatsyy. – 2010. – № 6. – S.82–96.
4. McMeekin, R. W. (2003). Incentives to Improve Education. A New Perspective. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

5. McNaughton, R. B. (1999). Transaction cost analysis and the methodology of foreign-market entry-mode studies. *Environment and Planning*, 31: 575–596.
6. Furubotn E. H. Ynstytuti y ekonomycheskaia teoryia: Dostyzhenyia novoi ynstytutsyonalnoi ekonomycheskoi teoryy / E. H. Furubotn, R. Rykhter / per. s anhl. pod red. V. S. Katkalo, N. P. Drozdovoi. – SPb. : Yzdat. dom Sankt-Peterb. hos. un-ta, 2005. – XXXIV, 702 s.
7. Pozner R. Ekonomycheskyi analiz prava: v 2 t. T.1 / R. Pozner ; per. s anhl. pod red. V. L. Tambovtseva. – SPb : Ekonom. shkola, 2004. – 544 s.
8. Yvyn A. A. Lohyka norm / A. A. Yvyn. – M. : MHU, 1973. – 346 s.
9. Tambovtsev V. L. Osnovy ynstytutsyonalnoho proektyrovaniya / V. L. Tambovtsev. – M. : YNFRA-M, 2009. – 144 s.
10. Tambovtsev V. L. Pravo y ekonomycheskaia teoryia / V. L. Tambovtsev. – M. : YNFRA-M, 2005. – 224 s.
11. Tambovtsev V. L. Teoryy ynstytutsyonalnikh yzmenenyi / V. L. Tambovtsev. – M. : YNFRA-M, 2009. – 154 s.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2015.

Рецензент — доктор економічних наук, професор О. А. Гриценко, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна.

Reviewer — Gritsenko O. A., Doctor of Economic Sciences, Professor, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine.

Рецензент — доктор економічних наук, професор С. В. Тютюннікова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна.

Reviewer — Tyutyunnikova S. V., Doctor of Economic Sciences, Professor, V. N. Karazin Kharkiv national University, Ukraine.

И. В. ТИМОШЕНКОВ

доктор экономических наук, доцент, профессор кафедры экономической теории Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

ОБОБЩАЮЩИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОСТОЯНИЯ И РЕЗУЛЬТАТОВ ДЕЙСТВИЯ ИНСТИТУТОВ ОБЩЕСТВА

Названы главные критерии оценок состояния и результатов действия институтов общества. Определено содержание понятий «действенность» и «качество институтов» и обоснована целесообразность их использования в качестве обобщающих характеристик институциональной системы.

Ключевые слова: действенность институтов, институты, институциональная система, формальные институты, неформальные институты, качество институтов.

I. V. TIMOSHENKOV

Doctor of Sciences (Economics), Associate Professor, Professor of the Economic Theory Department, V. N. Karazin Kharkiv National University.

GENERALIZED CHARACTERISTICS OF THE STATE AND PERFORMANCES OF INSTITUTIONS IN A SOCIETY

The state and performances of societal institutions can be described using such generalized characteristics as institutional quality and institutional effectiveness.

Effectiveness is a basic characteristic of institutions as regulators of economic actors' behavior in a society. It determines and shows how strong the influence of a particular institution on the behavior of actors and assumes a wide range of possible values from the absolute ineffectiveness (a rule is declared and/or formalized in a certain legal document but does not affect the actual behavior of actors) to the absolute effectiveness (being commonly recognized by all actors as an informal norm of behavior and/or formalized in a corresponding legal document, the norm completely rules out all patterns of behavior inconsistent with it).

The defining characteristics of the concept of institutional effectiveness are positivity, absoluteness, and neutrality. Institutional effectiveness just describes the actual state of institutions in the coordinates «has effect — has no effect» without using any comparisons or relative characteristics, and does not evaluate the performances of institutions. In contrast to the concept of institutional effectiveness, the concept of institutional quality is normative and relative. It is assessed not by neutral measurements but rather by qualitative value-based judgments about the institutional performance and the effect it produces on the state of the society, its dynamics and directions of the development.

This assessment reflects dominating in a society notions regarding the goals, tasks, and functions of economics, and mirrors the commonly accepted values and stereotypes in public opinion regarding what systems of access to society's resources, participation in allocation of those resources, and distribution of the results produced by the economic system are socially just.

Effective institutions are not necessarily high-quality institutions. Moreover, an ineffective system of institutions which impedes the societal progress can be reproduced over a long period of time due to the support of status quo by some interest groups. At the same time, high-quality institutions must necessarily be effective because without satisfying this condition they will be unable to play the role of stimulating factors in the development of a society.

Short Abstract for an article

Abstract. In the paper, the main criteria for assessing the state and performances of societal institutions are identified. The definitions of concepts of institutional effectiveness and institutional quality are given and the relevance of using these concepts as generalized characteristics of an institutional system is substantiated.

Key words: effectiveness of institutions, institutions, institutional system, formal institutions, informal institutions, quality of institutions.